

**ԱՐՏԱՇԵՍ Ա ԲԱՐԻՆ ՈՐՊԵՍ ՀՉՈՐ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԵՐՏՈՂ
(Կերպարային դիմանկարի վերականգնման փորձ)**

Երվանդունիների երկրորդ թագավորությունը՝ մ.թ.ա. 3-րդ դարի 70-ական թվականներից սկսած, բոլոր ուղղություններում տարածքներ զիջելով հետզհետե հզորացող հարևաններին, դարավերջին, ներքաղաքական կյանքի բարոյահոգե-բանական անկայունության պարագայում, անկարող եղավ պահպանել դեռևս մեկ դար առաջ Հայկական լեռնաշխարհին ընդգրկող երկրի անկախությունը, և Մեծ Հայքը դարձավ Մելիկյանների ստրատեգիաներից մեկը: Տարածաշրջանում իր գերիշխա-նությունը վերահաստատած Մելիկյանների և օրըստօրե զորեղացող Հռոմեական հանրապետության ռազմական բախման նախօրեին, պատմական անհրաժեշտությամբ, քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց կամային անուրանալի հատկու-թյուններով օժտված մի քաջակորով անհատականություն՝ հայ պետականությունը վե-րականգնելու, նոր և հզոր արքայատոհմ հիմնելու առաքելությամբ, որն իրեն հետագա-յում պիտի կոչեր «Արտաշես արքա, Երվանդոսյան, որդի Չարեհի, Բարի, Թագակիր»:

Եվ, այսպես, ո՞վ էր Արտաշեսը, ի՞նչ առանձնահատուկ գծերով է բնութագրվում նրա բացառիկ անհատականությունը: Արտաշես Ա-ի կերպարը մեզ ներկայանում է միջնորդավորված տեղեկատվությամբ: Այն սքողված է Արտաշես Ա-ի գործունեության առանձին դրվագների մասին անտիկ և վաղ միջնադարյան հեղինակների հաղորդում-ների ենթատեքստում: Մեր խնդիրն է, դրվագաբար ներկայացված գործողությունների դրդապատճառների ու նպատակների բացահայտմամբ, փորձել վերականգնել որոշակի հատկությունների ու հատկանիշների բացառիկ ամբողջություն կրող պետա-կան գործչի կերպարային դիմանկարը:

Արտաշես Ա-ը հաջորդեց Երվանդունիների արքայատոհմին. արքայատոհմ, որը տարածաշրջանի գերիզոր տերությունների՝ իր իսկ զորակցությամբ Մարաստանի լուծը թոթափած Աքեմենյանների և, սրանց պատմության ասպարեզից արտաքսած Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգորդ Մելիկյանների դեմ պայքարելով՝ գոյատևեց շուրջ չորս դար և փոփոխակի հաջողությամբ պահպանեց երկրի լիակատար կամ մասնակի անկախությունն ու ամբողջականությունը¹: Երվանդունիների պայքարը գոյատևման պայքար էր: Եվ տվյալ ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական իրադ-րության պարագայում Երվանդունիների գոյատևումը նախ հաղթանակ էր, ապա և՛ նախապայման Արտաշես Ա-ի գործունեության համար:

Արտաշեսի վարքի շուրջ հյուսված, առասպելականացված վեհաշուք պատումը, որ նրա մահից ավելի քան կես հազարամյակ անց, Մովսես Խորենացու օրերում, դեռ հնչում էր Գողթան երգիչների շուրթերին, բանասիրության ուսումնա-սիրության նյութ է: Այսուհանդերձ, արքային փառաբանող, երաժշտական մեկնաբա-նությամբ հնչող երկի և՛ կերտումը, և՛ տևական պահպանումը, ամեն ինչից զատ, խոսում են արքայի և նախնիների պաշտամունքի մասին: Սա ևս հատուկ քննության հարց է:

Այժմ փորձենք, Արտաշես Ա-ի գործունեության մասին գրավոր սկզբնաղ-բյուրներում պահպանված տեղեկատվության քննական ուսումնասիրության և հնագի-տական նյութի տվյալների համեմատական վերլուծությամբ՝ վերականգնել նրա բնութագրի հիմնական գծերը, ամբողջացնել պետական գործչի կերպարը:

¹ Երվանդունիների թագավորության տարածքային փոփոխությունների մասին տե՛ս Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար), Պատմա-բանասիրական հանդես, 4 (1980), էջ 84 – 95. նույնի, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դ. վերջ - III դ. վերջ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2 (1981), էջ 68 – 84:

Մելիկյան պետության համար կործանարար եղավ Մագնեսիայում մ.թ.ա. 190 թ. հռոմեացիներից կրած պարտությունը: Մինչ այդ երկու ստրատեգիաների բաժան-ված Հայաստանում, Անտիոքոս Գ Մեծի կողմից ստրատեգոս՝ ռազմավարչական կառավարիչ, նշանակված Արտաշեսը (Մեծ Հայքում) և Ջարեհը (Ծոփքում)՝ «հարելով հռոմեացիներին՝ իշխեցին իրենք ինքնուրույն և թագավոր հայտարարվեցին»²:

Արտաշես Ա-ը՝ Մելիկյան պետության երբեմնի ստրատեգոսը, զորավարի ու վարչապետի իր փորձառությունը շահեկանորեն կիրառեց՝ քառակողմ նվաճումներով երկիրը վերամիավորելիս, վարչաքաղաքական բարեփոխումներ իրականացնելիս: Արտաշես Ա-ը տևականորեն վարում էր հակասելիկյան քաղաքականություն՝ համա-գործակցելով հռոմեամետ Ծոփքի, Պերգամոնի և Կապադովկիայի հետ՝ արևմուտքում, կամ դաշնակցելով, մ.թ.ա. 160-162 թթ. ապստամբած, Բարեթոնիայի և Մեդիայի սատ-րապ Տիմարքոսի հետ՝ հարավում (հմնտ. Արտաշեսի ընդգրկվելը մ.թ.ա. 179 թ. Կապադովկիա-Պոնտական բազմակողմ պայմանագրի մեջ, նրա դաշինքը Տիմարքոսի հետ)³ : Այսուամենայնիվ, երկրի վերամիավորման գերիմոռիբն իրականացնելիս, Ծոփքի գահի թափուր մնալու պահին⁴ օգտագործելու գայթակությունն ունենալով հանդերձ, նա ի վերջո զիտակցեց, որ իր ոտնձգությունը կգրգռեր նույն գահին հավակնող Կապադովկիայի հովանավոր Հռոմին և խոհեմորեն հետաձգեց Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքին:

Հնուտ քաղաքագետի դիվանագիտական խուսավարումները դյուրացրին հատկապես երկրի արևմտյան տարածքների վերամիավորումը: Իսկ հարավային ուղղությամբ դեպի Տնորիք Արտաշեսն արշավեց Մելիկյանների Եգիպտական արշա-վանքով զբաղված պահին: Նրա հրամանով Տնորիքում բնակություն հաստատած, հարավային զորքերի հրամանատար Սմբատը բազմաթիվ գերիներ է վերաբնա-կեցնում⁵ դեպի Միջնաշխարհի տանող, Կրերաց լեռնացքը պաշտպանող Ալկի անրո-ցում: Դրանով Արտաշեսն ամրապնդում է ռազմավարական կարևորության սահմանա-յին երկրամասը՝ քաջ գիտակցելով Մելիկյանների հետ ռազմական բախման անխուսա-փելիությունը: Եվ իրոք, ընդամենը երեք տարի անց, մ.թ. ա. 165 թ. Անտիոքոս Գ Էպի-փանեսն իր արևելյան արշավանքի ընթացքում մարտնչեց Արտաշեսի դեմ, սակայն անարդյունք⁶: Նա նվաճեց Մեդիան, մինչդեռ Մեծ Հայքը, Արտաշեսի հնուտ և հեռա-տես քաղաքականության շնորհիվ, պահպանեց իր անկախությունը: Արտաշես Ա-ի վարած արշավանքները, փաստորեն, ազատագրական էին: Ստրաբոնը նրա կողմից Հայաստանին միացրած տարածքները թվելուց հետո նշում է. «բոլորը միավեզու են»⁷, այսինքն Արտաշես Ա-ը վերամիավորում էր հայաբնակ տարածքներ՝ ազատագրում օտարների զավթածը, վերականգնում երկրի տարածքային ամբողջականությունը:

Երկրի վերամիավորմանը զուգընթաց Արտաշես Ա-ը ձեռնամուխ է լինում լայնածավալ բարեփոխումների՝ նպատակ ունենալով հիմնել պետական հզոր համակարգ, կանոնակարգված իշխանություն, կազմակերպված տնտեսություն:

Առաջնահերթ էր նորաստեղծ պետության սահմանների պաշտպանության կազմակերպումը: Արտաշեսը զորքի իշխանությունը բաժանում է չորս մասի (արևելյան, արևմտյան, հյուսիսյան, հարավային) իր զավակների և իր դայակ, զորավար Սմբատի հրամանատարության ներքո⁸:

² *Strabo*, XI, 14, 15.

³ *Polyb.*, XXVI, 6, 1 – 12. *Diod.*, XXXI. 27a. *Մրանց քննական ուսումնասիրությունը տե՛ս Գ. Սարգսյան, Հայաստանի միավորումը և հզորացումը Արտաշես Ա - ի օրոք, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1971, էջ 544 – 546, էջ 550 – 551:*

⁴ *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 549 – 550:*

⁵ *Մ. Խ ռ Ե ն ա գ ի, Հայոց պատմություն (Թագմ., ներած. և ծանոթ. Մտ. Մալխասյանի, խմբ. Գ. Սարգսյանի), Եր., 1990, II, ԾԳ:*

⁶ *Հարցի լուսարևումը տե՛ս Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 546 – 549:*

⁷ *Strabo*, XI, 14, 5.

⁸ *Մ. Խ ռ Ե ն ա գ ի, Հայոց պատմություն, II, ԾԳ:*

Արտաշեսը իշխանությունը նվաճելիս իրեն օժանդակած, կամ գոնե չդիմադրած իշխանավորների արքունական հիմնականում համարում է (Դիմաքսյան, Տրունիք)⁹ երիտասարդ, անկասկած, վստահելի մարդկանցով՝ ապահովելով քաղաքա-կան հուսալի հենարան և միաժամանակ իրականացնելով, Ն. Արոնցի արտահայտությամբ, «երկրի ազնվականացում»:

Արտաշեսը, «Բոլոր գործերի իշխանության», «Արքունական տան բոլոր գործերի», «Արամագղի կուռքի քրմապետի», «Թագակապ ասպետի», «Երկրորդական գահի»¹⁰ պատասխանատու պաշտոնները շնորհելով արքայական և մեծատոհմիկ ընտանիքների անդամներին, փաստորեն, կերտում է կենտրոնացված իշխանության պետական կառույց: «Արտաշեսի ժամանակ բազում գործեր կատարվեցին» վերամիավորված «միավեզու» երկրում, զարգացան *համազգային մշակույթն ու գիտությունը*, տնտեսությունն ու հաղորդակցության (ցամաքային ու ջրային) ուղիները, վերականգնվեցին «հին թագավորների» հաստատած «կարգը ու սովորութիւնք գեղեցիկք», սահմանվեց համազգային օգտագործման տոմար, քանզի մինչ այդ տարանջատված տարբեր տեղերում «գործ էին անում ուրիշ ազգերինը»¹¹, որպես հետևանք քաղաքական ենթակայության:

Արտաշես Ա-ի ձեռնարկած տնտեսական բարենորոգումների անկյունաքարը՝ հողայինն էր: Նոր հողեր ձեռք բերած, «երկիրը բազմամարդացրած» Արտաշես Ա-ի հրամանով որոշվեցին «գյուղերի (համայնական հողերի) և ազարակների (մասնա-տիրական հողերի) սահմանները ...»¹²: Նրա իրականացրած հողային բարենորոգում-ների նյութական վկայությունն են «Արտաշեսյան սահմանաքարերը»¹³: Սահմանա-քարերի վրա արամեերեն լեզվով կնքված արքայական պարզևազրի բանաձևը վեր-ծանվում է. «Արտաշես արքա, Երվանդական, որդի Չարենի, Բարի, Թագակիր, բաժա-նեց հողը ... միջև ...»¹⁴: Քանի որ «Երվանդական» բառը, տոհմանուն լինելուց զատ, նշանակում է նաև «Աստվածային»¹⁵, ուստի Արտաշես Երվանդականի՝ երկրի օրինա-կան ժառանգորդի ձեռամբ, աստվածային կամքով նշված սահմանները սրբազործ-ված են, արդար և ամխախտելի: Արքան ազրարային իր հստակ քաղաքականությամբ՝ պահպանում է համայնքի՝ հարկատու միավորի ամբողջականությունը, նորոգում պետական հարկային համակարգը, օրինականացնում, հատկապես, նորընծա ռազմավարչական ազնվականության

⁹ Նույն տեղում, II, ԽԷ:

¹⁰ Նույն տեղում, II, ԾԹ:

¹¹ Նույն տեղում, II, ԾԹ:

¹² Նույն տեղում, II, ԾՁ:

¹³ «Արտաշեսյան սահմանաքարեր»՝ արամեերեն արձանագրությամբ, պատահականորեն գտնվել են Գեղարքունիքում (Մևանի ավազանի հարավ-արևմտյան հատվածում՝ 6), Սյունիքում (Իշխանասարի ստորոտում՝ 1), Վարաժնունիքում (Թեղուտ գյուղից հյուսիս՝ 2), Վերին Տաշիրում (Սպիտակում՝ 1) և առանց գրի, պեղումների ժամանակ՝ Շիրակում (Բենիամինում՝ 2, Շիրակավանում՝ 2): Սահմանաքարերի մասին տես Գ.Տիրացյան, Արտաշես I - ի ևս մեկ նորագյուտ արամեական արձանագրություն, Պատմա-բանասիրական հանդես, 4 (1977), էջ 254 – 259, Փ. Եր-Մարտիրոսով, Памятник классической античности Армении, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 3(1993), էջ 66: Սահմանաքարերով հողաբաժանման ավանդույթի գոյությունը Հայկական լեռնաշխարհում հաստատվում է Թեյշեբախի (Կարմիր բլուր) արքունի տնտեսական արխիվի կապե աղյուսակի սեպագիր արձանագրությամբ, ըստ որի, Ռուսա II - ի որդի Սարգուր III - ի (645 – 635) հրամանով, Կոտլունիլի բնակավայրի հողերի (կամ հողամասի) վերադարձը նախկին տիրոջը ուղեկցվել է սահմանաքարի հաստատումով (տես Ն. Հարությունյան, Կարմիր բլուրի սեպագիր աղյուսակը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 3(1958), էջ 201-213:

¹⁴ Գ. Տիրացյան, Արտաշես I - ի ևս մեկ նորագյուտ արամեական արձանագրություն, էջ 257 – 259 (ըստ հեղինակի՝ սահմանաքարերի արձանագրություններում «արամեերենի օգտագործումը հունականություն պարտադրող Մելեկյան տերությանը հակադրվելու միջոց էր»):

¹⁵ Մ. Պետրոսյան, «Վահագնի երգի» ակրոստիքոսների վերականգնման և վերծանման փորձ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 4 (1981), էջ 84: Մ. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, Համազգայինի Վահե Մեթեան տպարան, էջ 103–112:

արագորեն ընդարձակվող հողատիրությունը, արդյունքում՝ ստեղծում կենտրոնական իշխանության համար սոցիալական ամուր հենարան¹⁶ : Սրանով նա փաստորեն ընդգրկեց հասարակության բոլոր շերտերը, կազմակերպեց հողից առավելագույն եկամուտ ապահովող տնտեսություն, որի արդյունքում՝ «Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց, ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը»¹⁷ :

Մեծ Հայքի Միջնաշխարհում Արտաշես Ա-ի կառուցած քաղաքների (Արտաշատ, երեք Չարեհավան, երկու Չարիշատ, Արքսատա, Արտամատ)¹⁸ տեղադրման բնույթի մասին Ա. Չարյանը տալիս է խորաքափանց մեկնաբանություն. «Արտաշեսյան [քաղաքաշինական] համակարգը տարածական է, ... համապատասխանում է Հայկական պետության սահմանները չորս ուղղություններով ընդարձակելու՝ Արտաշես Ա-ի տարած քաղաքականությանը»¹⁹ : Արտաշեսը նոր մայրաքաղաքը՝ «զավ համաբնակեցված» Արտաշատը²⁰ հիմնադրեց Երասխ և Մեծամոր գետերի կազմված թերակղզու բլրաշարի վրա: Արտաշատի պարիսպը պատելով բլուրների լանջերով, նա միաժամանակ և՛ շրջափակեց քաղաքը, և՛ տարանջատեց նրա ֆունկցիոնալ գոտիները՝ արքունի-վարչական, պաշտամունքային, առևտրական, բնակելի և սրանց միջև ամրաշինական հանգույցներ դրեց²¹ : Նա արքայատոհմի հովանավոր աստվածների արձաններն ու հայրենական կուռքերը Բագարանից բերեց²² և կանգնեցրեց Արտաշատի պաշտամունքային հատվածում: Այս հնարամիտ քայլով նա միաժամանակ և՛ կենտրոնացրեց աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունները, և՛ ընդմիջարկեց պարսպով ու ամրաշինական հանգույցով: Պետականության ամրապնդման համար նրան անհրաժեշտ էր ստեղծել կենտրոնացված իշխանության ուղղաձիգ կառույց, բայց և ավելորդ չհամարեց հետևել իր նախորդ Երվանդ Վերջինի զգուշավորությանը: Արտաշեսը, փաստորեն, զարգացրեց Արմավիր > Երվանդաշատ + Բագարան՝ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների տարանջատման գաղափարը՝ ապահովելով երկրի հզորացման համար այնքան կարևոր կենտրոնացումը²³ : Ա.Չարյանի գնահատմամբ՝ «Արտաշատը դարաշրջանի քաղաքաշինությանը հատուկ լեզվական համընդհանրություններով գործառնված եզակի երևույթ է: Արտաշատը հարկ է դասել *արտաշեսյան քաղաքաշինության համակարգում* (ընդգծումն իմն է - Գ. Ք.)»²⁴ :

Արտաշես Ա-ն իր քաղաքաշինական տարածական համակարգով համալրեց ու սրբագրեց Հայկական լեռնաշխարհով անցնող միջազգային մայրուղիների ցանցը՝ կարևորելով սրա տնտեսական ու ռազմավարական նշանակությունը: Այսպես, Արտաշատ-Բագրևանդի Չարեհավան-Աղիովիտի Չարիշատ արքայաշեն քաղաք-ներով անցնող ճանապարհը նախանշեց Տիգրան Բ Մեծի լայնածավալ տերության երեք՝ Արտաշատ-Տիգրանակերտ-Անտիոք մայրաքաղաքներն իրար

¹⁶ Խնդրի լուսաբանումը տես՝ Գ.Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խո թեմացին, Եր., 1966, էջ 194 – 197:

¹⁷ Մ. Խո թեմացի, Հայոց պատմություն, // ԾԶ:

¹⁸ Արտամատ (այժմ Արտամետ)՝ նույնացվում է Երվանդունիք գավառի մաս կազմող «Արտաշեսեան, որ Արտավանեսան գավառի» կենտրոն Արտաշեսեան ավանի հետ (տես՝ Թովմայի Վարդապետի Արժրունայ Պատմութիւն Տանն Արժրունեաց, Թիֆլիս, 1917, I, է (էջ 94), I, Ը (էջ 99), Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի» - ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Եր., 1963, էջ 41, էջ 51):

¹⁹ Ա. Չ ա ռ յ ա ն, Ալեքսանդր հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Եր., 1986, էջ 27:

²⁰ S t r a b o, XI, 14, 6.

²¹ Արտաշատի Ֆունկցիոնալ գոտիների մասին տես՝ (А. Тоникян, Архитектура жилых домов Арташата, автореферат канд. диссертации, Ереван, 1987, с. 7):

²² Մ. Խո թեմացի, Հայոց պատմություն, II, ԽԹ

²³ Արքայանիստ քաղաքների երկրենտ միակենտրոն և բազմակենտրոն համակարգերի մասին տես՝ Գ.Քոչարյան, Բարոյահոգեբանական իրադրության դրսևորումը Հայաստանի արքայանիստ քաղաքների համակարգերում, Իրան – Նամէ, 6 (1996) – 1(1997), էջ 53 – 56:

²⁴ Ա. Չ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 34:

միացնող «Արքու-նի պողոտայի» հիմնական ուղղությունը: Երասխի հովտով, Արտաշատից Իրանական աշխարհ և Արևելքի միջազգային առևտրի կենտրոններ տանող մայրուղու վրա կառուցած Արքսատան ու Նոր Շիրակյանի Չարեհավանը կարևորում են այս մայրուղու տնտեսական նշանակությունը, իսկ Օղլան-կալա ամրոցի հետ նույնացվող Արքսա-տան, դրանից զատ, նաև համալրում է Արարատյան հովտի արևելյան մուտքը տևակա-նորեն հսկող ամրոցների Նախճավանի պաշտպանական խումբը²⁵: Եվ ի լրումն արվածի, Արտաշեսը, սահմանելով «ի ծովակս աշխարհիս նաագնացութիւնք» և «ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք»²⁶, ընդարձակեց երկրի փոխադրելիության հնարավորությունները: Այսինքն՝ Արտաշես Ա-ը կերտեց «ճանապարհների ու քաղաքների համակարգ» (արտահայտությունը Ա. Չարյանինն է), այն է՝ քաղաքայնացրեց երկիրը:

Արտաշես Ա-ի քաղաքաշինական բազմաբնույթ գործունեության շարքին, թերևս կարելի է (ելնելով Վաղարշակ=Արտաշես Ա նույնացումից)²⁷ դասել նաև, արքայական իշխանության հզորությունն ու վեհությունն ընդգծող, «արքունի ծառագարդ ապարանքի» կերտումը Հայքի Կող գավառում: Նա Պարխար լեռների ստորոտում «անտառախիտ տափարակները իրենց լեռներով հանդերձ վերածում է երկու գոմի, դարձնում որսերի տեղ, և Կողի ջերմությունը մեղմացնում է այգիներով ու բուրաստաններով»²⁸, ներդաշնակելով բնականն ու արհեստականորեն ստեղծվածը՝ «ի վայելություն իւրոյ քազատութեանն», կերտեց բնապատկերային ճարտարապետական արվեստով մշակված կանաչապատ տարածք՝ պարտեզապուրակային վեհաշուք համալիր, որտեղ արքայական հանգստավայրի նորատունկ այգիներն ու բնական որսատեղերը հաղորդակից էին միմյանց: Այս համալիրը, դեռևս մ.թ. ա. I հազարամյակի սկզբից Հայկական լեռնաշխարհում վկայված «արքունի ծառագարդ» (=paradeisos)²⁹ մշակույթի զարգացման ընթացքը համալրող կարևորագույն օղակներից մեկն էր: Այն հաջորդեց Երվանդ Վերջինի Երվանդակերտ – Ծննդոց անտառ համա-լիրին և նախօրինակ հանդիսացավ Տիգրան Մեծի Տիգրանակերտի արվարձանային պալատական շքեղ համալիրի համար:

Արտաշես Ա-ը, հունականություն պարտադրող Սելևկյաններին ռազմաքա-ղաքական հարցերում հետևողականորեն հակադրվելով հանդերձ, հակված էր Հայկական լեռնաշխարհին հարող տարածաշրջանում՝ ողջ Առաջավոր Ասիայում իշխող հելլենիստական աշխարհայեցողությանը: Այդ սկզբունքային գործիչն ակնհայտ հանդուրժողականություն ցուցաբերեց դիցաբանական ու գեղագիտական արժեքների ներմուծման նկատմամբ: Նա տվյալ ժամանակահատվածին բնորոշ սինկրետիկ խառնաշփոթի պարագայում հայրենի աստվածությունների հետ նույնացվող հունական դիցարանի աստվածների արձաններ բերեց ու տեղադրեց մեր սրբավայրերում³⁰:

²⁵ Գ. Քոչարյան, *Անտիկ Դուինը Արտաշատի պաշտպանական համակարգում*, «Հանդես ամսօրեայ», 1- 12(1996), էջ 343: Նոր Շիրակյանի Չարեհավանը, գտնվելով ռազմավարական նշանակության սահմանային կարևոր հանգույցում, հավանաբար, նույնպես ունեցել է պաշտպանական գործառույթ:

²⁶ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց (Աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Մ.Յարութիւնեան), Տըփղիս, 1913, գիրք երկրորդ, ԾԹ:

²⁷ А. П е р и х а н я н, *Древнеармянские востаники*, *Вестник древней истории*, 2 (1956), стр.52-53.

²⁸ Մ. Խոչարյան, *Հայոց պատմություն*, II, 2:

²⁹ Գ. Քոչարյան, «Արքունի ծառագարդ ապարանքը» Երվանդակերտից առաջ և հետո, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, II, Գյումրի, 1999, էջ 120 – 125:

³⁰ Մ. Խոչարյան, *Հայոց պատմություն*, II, ԺԲ, II, ԽԹ: Անառարկելի է, որ անտիկ շրջանում դիցաբանական ու գեղագիտական ոլորտում եղած ազդեցությունը, սկսված լինելով Արտաշեսից առաջ՝ դեռևս Երվանդունիների օրոք և տևելով մինչև Հայոց դարձը, հակառակ հզոր հարևանների տևական ջանքերին, սահմանափակվել է զուտ արտաքին շերտով՝ արտահայտամիջոցների ձևաբանական բնույթով կամ դիցանունների պարզ գույզորոշումներով, առանց խաթարելու հայ դիցարանի աստվածությունների առասպելաբանական կերպարների ինքնությունը և, մասնավոր, հայ առասպելաբանական

Արտաշես Ա-ը, Միջնաշխարհում կառուցած քաղաքներից հինգն իր հոր անվամբ կոչելով, վերահաստատեց արքայատոհմի նախնիների պաշտամունքը և այն տարածելով, վերածեց *համերկրային պաշտամունքի*: Արքայական տիրոջաշարուն իրեն «Երվանդական» կոչելը, ըստ Գ. Տիրացյանի պայմանավորված էր իր ծագումը Երվանդունիների միջոցով Աքեմենյանների հետ կապելու ձգտմամբ³¹: Անշուշտ, բայց ավելին կա Արտաշես Ա-ի արամեերեն արձանագրության արքայական տիրոջաշարուն: Եթե համադրենք «Երվանդական» տոհմանվան, ըստ Ս.Պետրոսյանի և Ս.Հարությունյանի, «Աստվածային»³² և «Բարի» թարգմանվող պատվատիրոջի, ըստ Գ.Սարգսյանի, «Բարեպաշտ»³³ իմաստները և տիրոջաշարը դիտենք ամբողջությամբ՝ «Արտաշես արքա, Երվանդական, որդի Չարեհի, Բարի, Թագակիր», ապա ակնհայտ կդառնա ժամանակաշրջանին բնորոշ՝ արքայատոհմի նախնիների պաշտամունքի ամրապնդման, ապրող արքայի աստվածացման միտում, ինչպես նաև «Արքա» և «Թագակիր» հոմանիշ գույգով իր ինքնիշխան, անկախ միապետի կարգավիճակը անառարկելիորեն շեշտելու ձգտում: Արտաշես Ա-ը «Երվանդական» = «Աստվածային» տիրոջաշարով ստեղծել է գաղափարական նախապայման իր թոռան՝ Տիգրան Բ Մեծի համար, որը կես դար անց իրեն «ΘΕΟΣ» = «Աստված»³⁴ պիտի հռչակեր:

Այսպիսով, Արտաշես Ա-ի «բոլոր առաքինական գործերից և բարեկարգութուններից»³⁵ հառնում է *«համահայկական միասնության քաղաքականություն»*³⁶ վարող ողջամիտ քաղաքագետի, խոհեմ բարենորոգչի, հմուտ տնտեսագետի, ճարտար քաղաքաշինարարի, լայնախոհ պետական գործչի լուսավոր կերպարը: Երկհարյուրա-մյա արքայատոհմ հիմնած, Հայաստանի քաղաքական անկախությունն ու տարած-քային ամբողջականությունը վերականգնած Արտաշես Առաջինի գործունեությամբ կերտվեց հզոր պետական կառույց, զարգացան համազգային մշակույթն ու գիտությունը, տնտեսությունն ու հաղորդակցության ոլիները, արդյունքում՝ ստեղծվեցին անհրա-ժեշտ նախապայմաններ Տիգրան Բ Մեծի միջազգային ասպարեզում ունենալիք նշանակալի դերի և, որ ամենակարևորն է, հայ պետականության զոյատևման համար:

АРТАШЕС I (БЛАГОЙ) СОЗДАТЕЛЬ МОЩНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

____*Резюме*____

____*Г. Кочарян*____

Анализом сведений античных и средневековых авторов о деятельности царя Великой Армении Арташеса I Благого, основоположника двухвековой династии Арташесидов, реконструируется образный портрет феноменального государственного деятеля, оставившего глубокий след в армянской действительности, восстановившего политическую независимость и территориальную целостность Армении, ведущего политику общеармянского объединения, осуществлявшего урбанизацию страны, развивавшего экономику и пути сообщения, общенациональную культуру и науку, и тем самым создавшего предпосылки для исполнения значительной роли на международной арене внука-Тиграна Великого и, что самое главное, для дальнейшего существования армянской государственности.

հայեցողության համար իմաստասիրական հիմնաքար, աշխարհընկալման ելակետ հանդիսացող մոնիստական մտածողությունը:

³¹ Գ. Տիրացյան, Արտաշես I - ի ևս մեկ նորագյուտ արամեական արձանագրություն, էջ 257-258:

³² Տե՛ս հոդված 15:

³³ Գ. Սարգսյան, Հայաստանի միավորումը և հզորացումը Արտաշես Ա-ի օրոք, էջ 538:

³⁴ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 48-51:

³⁵ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, II, ԾԶ:

³⁶ Ա. Չարյան, նշվ. աշխ., էջ 35: